

**ДМИТРО ЧИЖЕВСЬКИЙ – ДОСЛІДНИК НЕВІДОМОЇ
ПЕДАГОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ Я. А. КОМЕНСЬКОГО**

Стаття присвячена дослідженню коменіологічних студій українського емігранта Д. Чижевського, які вплинули на формування нових напрямків дослідження спадщини Я. А. Коменського. У статті проаналізовано основні коменіологічні праці Д. Чижевського, розкрито педагогічні і філософські погляди Я. А. Коменського згідно знахідок українського славіста, виявлено його внесок у розвиток вітчизняної коменіани.

Постать і творчість відомого українського емігранта-славіста, філософа, літературознавця Дмитра Чижевського (1894 – 1977) довго залишалися невідомими в науково-педагогічних колах вітчизняних дослідників з ідеологічних міркувань. Через політичні обставини та ідеологічні перекручення здобутки українських емігрантів у Чехословаччині були штучно вилучені з української науки та культури, які оцінювалися як ворожі радянській Україні вияви "буржуазного націоналізму". Тільки після проголошення незалежності України діяльність і наукова спадщина української еміграції в Чехословаччині, зокрема й творчість Д. Чижевського, почали досить активно досліджуватися українськими науковцями.

Серед дослідників в Україні, що вивчали діяльність та творчість українського емігранта слід виділити І. Валявко [2], В. Лісового [5], В. Горського, О. Мишанича [6], в працях яких висвітлено політичну й суспільну діяльність Д. Чижевського в еміграції, проаналізовано його наукову діяльність в Чехословаччині і Німеччині, розкрито його внесок у розвиток української та західноєвропейської філософської науки XX століття. Але, водночас, в них не приділено належної уваги коменіологічними дослідженнями Д. Чижевського, які базуються на його відкритті основного твору Я. А. Коменського "Загальна порада про виправлення людських справ", що понад двох століть вважався втраченим.

Слід також відзначити, що коменіологічні праці українського емігранта ставали предметом особливого дослідження закордонних науковців та зарубіжних українців, які були вільними від догматичних політизованих нагромаджень та змогли неупереджено оцінити його внесок у розвиток європейської філософської думки. Серед них виділимо Й. Брамбору [1], Я. Паточку [11], Б. Єржакову [3], В. Кортгаазе [4], Й. М. Лохмана [10], які своїми дослідженнями вписали ім'я Д. Чижевського в контекст світової філософії та педагогіки, й коменіани зокрема.

Тому метою статті є введення до наукового обігу коменіологічних досліджень Д. Чижевського, які дають змогу переосмислити педагогічні й філософські погляди Я. А. Коменського, виявити і проаналізувати його пансофічні плани, що стали значною частиною педагогічної концепції чеського вченого. Разом з цим аналіз коменіологічних праць українського емігранта сприятиме розвитку нових аспектів коменіологічних студій в Україні.

Політична і наукова діяльність Д. Чижевського на Україні, відсутність перспективи нормальної наукової діяльності змусили його емігрувати спочатку до Чехословаччини, а згодом до Німеччини. З 1924 року він працює професором філософії в Українському високому педагогічному інституті імені Драгоманова в Празі. Тут Д. Чижевський визначив для себе пріоритетний напрямок своїх наукових зацікавлень, що базувалися на дослідженні історії філософії слов'янських народів та їх порівняльному аналізі. Саме празький період діяльності Дмитра Чижевського став початком його самостійної наукової діяльності в галузі славістики, філософії та літератури; періодом плідної співпраці з багатьма науковцями Чехословаччини, Німеччини, емігрантами з Росії та України, активної роботи в різних наукових товариствах.

Але згодом, різні зовнішньополітичні й економічні обставини змусили українського славіста шукати притулку в німецькому Об'єднаному університеті в місті Галле. Саме ця зміна в його житті відіграла визначну роль для подальшої наукової діяльності українського славіста, саме тут було багато наукових бібліотек, серед яких була відома бібліотека Фонду імені Франке, в архівах якої у 1934 році Д. Чижевський знайшов основний твір Я. А. Коменського "Загальну пораду про виправлення людських справ".

Слід відмітити, що український славіст не одразу зацікавився спадщиною Я. А. Коменського. Перші його наукові розвідки були пов'язані з дослідженням філософського доробку Григорія Сковороди, якого він хотів внести до контексту європейської духовної спадщини, до якої, власне, належав і Я. А. Коменський. Водночас, Д. Чижевський намагався розглядати філософію Сковороди крізь призму поєднання та узагальнення філософських поглядів інших представників слов'янської містичної філософії. Серед них важливе місце посідає постать Я. А. Коменського, пансофічного мислителя і духовного попередника Григорія Сковороди [4: 208]. Наукові дослідження філософської

спадщини Сковороди та епохи Бароко з переосмисленням філософських поглядів її кращих представників, у кінцевому результаті, привели українського вченого до зацікавлення постаттю Я. А. Коменського і дослідження його багатой спадщини.

Вже у своїх славистичних дослідженнях, пов'язаних з аналізом педагогічних поглядів Сковороди, Д. Чижевський неодноразово згадує чеського педагога, проводячи паралелі у їхніх педагогічних концепціях, у яких важливе значення має розкриття етичної внутрішньої природи дитини. Український дослідник відмічає характерні риси педагогіки обох представників містичної філософії, що проявляються у їх розумінні ролі та значення природи для розумового й морального виховання людини, визначенні мети навчання й виховання та ролі вчителя у всебічному розвитку особистості. У дослідженнях філософської спадщини Сковороди простежуються перші коменіологічні студії Д. Чижевського, пов'язані з вивченням філософсько-релігійних основ педагогіки Я. А. Коменського.

Але всесвітню славу видатного коменіолога українському славісту принесли його знахідки окремих частин "Загальної поради" Я. А. Коменського. Знайдені Д. Чижевським манускрипти "Панглотії", "Панортозії", "Пампедії" та "Пансофії" викликали гучний резонанс у західноєвропейських наукових колах міжвоєнного періоду, найперше педагогічних. В одному з численних повідомлень Д. Чижевського про свої знахідки в архівах бібліотеки Франке знаходимо такі рядки: "При моїй подальшій роботі з книжковими фондами бібліотеки Фонду ім. Франке (вони налічують приблизно 35 000 екземплярів) повсюдно виринали інші твори Коменського. Частина їх належала власне бібліотеці Франке; частина ж – бібліотеці німецького "фанатика" Ф. Бреклінга, яку Франке міг здобути після його смерті в Голландії. Саме у бібліотеці Бреклінга я знайшов уже надруковану Панаугію (друк на фоліях) та Панутезію, у якій бракувало декількох останніх сторінок. Перша частина Панортозії знаходилась в архіві" [4: 205].

Одна з перших коменіологічних праць Д. Чижевського "Фолієве видання всевиховних праць Я. А. Коменського" була опублікована у чехословацькому фаховому часописі "Архів дослідження життя і творчості Я. А. Коменського" у 1937 році [8]. У цій невеликій розвідці вітчизняний дослідник вперше повідомив про сенсаційне відкриття друкованих версій "Панортозії" і "Панегерзії" та частини "Пансофії", які він знайшов серед слов'янських стародруків бібліотеки міста Галле.

Знайдені частини великого твору "Загальна порада про виправлення людських справ" чеського педагога Д. Чижевський детально описав вже в іншій статті "Галльські рукописи творів Я. А. Коменського" [9]. Більшу частину статті Д. Чижевський приділив опису "Пансофії", яка складалася зі вступу та власне тексту самої "Пансофії", структура якої була вибудована окремими "Сходінками діалогу пансофії". Загалом "Пансофія" Я. А. Коменського складається з восьми сходинок, в яких методично викладені його положення щодо реалізації пансофічних планів [9: 91]. Як зазначає український дослідник, "Пансофія" дала ключ до виникнення "Загальної поради про виправлення людських справ" і залишила надзвичайний слід у духовному розвитку Я. А. Коменського. Саме у "Загальній пораді" він зміг трансформувати народні прагнення в загальнолюдські, а теологічні положення перетворити в надконфесійні. Серед галльських рукописів український дослідник знайшов і три невідомі глави "Панутезії" (XIV – XVI глави), якими заповнив прогалини у творі. Завдяки цій знахідці на сьогоднішній день ми маємо увесь текст "Панутезії" чеського педагога.

Іншою важливою знахідкою Д. Чижевського було відкриття "Lexicon reale pansophicum" (Словник реальної пансофії), який, на думку автора, є "свідченням того, що пансофічні плани Я. А. Коменського вели не тільки до системного наукового написання "Загальної поради", але й до написання універсальної праці енциклопедичного характеру" [9: 103]. Автор зауважує, що "Lexicon reale pansophicum" за своїм змістом та структурою відповідає всім вимогам енциклопедій, які видавалися у XVII столітті. Завдання цієї реальної енциклопедії полягало в об'єднанні всіх відомих на той час знань в одну систему з поясненням маловідомих наукових термінів, які доволі часто вживалися в науково-теоретичних дослідженнях тієї доби.

Завдяки знахідками Дмитра Чижевського чехословацький коменіолог Ян Паточка виділив три основні напрямки творчості Я. А. Коменського: 1) допансофічний, 2) пансофічний та 3) загального виправлення [12: 21]. Згідно цих напрямків слід виділити енциклопедичний характер творчості чеського педагога, що має навчальний та народно-популярний напрямок, написання творів морально-релігійного характеру та пансофічні тенденції у дидактичних працях, до яких Я. Паточка відносить і "Велику дидактику", що в кінцевому результаті переходять у теорію загального виправлення.

Відкриття "Загальної поради про виправлення людських справ" підштовхнуло Д. Чижевського до перегляду й переосмислення епохи, в яку жив чеський педагог та до боротьби зі сталими ідеологічними постулатами, запропонованими радянськими коменіологами (Д Лордкипанидзе, С. Литвиновим, А. Красновским), згідно яких філософія Я. А. Коменського не носила нового прогресивного напрямку для розвитку європейської духовної історії. Розглядаючи філософські основи педагогіки Я. А. Коменського з точки зору діалектичного матеріалізму, радянські історики

педагогіки "очищали" його філософські погляди від релігійних нашарувань і забобонів епохи та вказували на основні засади матеріалістичного сенсуалізму в його педагогічній концепції.

Не погоджуючись з такою інтерпретацією філософсько-педагогічної спадщини Я. А. Коменського, український дослідник у розвідці "Коменський і західна філософія" розкриває чеського педагога як визначного філософа, що стояв на зламі двох епох – Ренесансу і Бароко, які мали значний вплив на формування його педагогічних, філософських та релігійних поглядів. У своїй філософській концепції Я. А. Коменський поєднував реалістичні погляди представників філософії Нового часу щодо вивчення природи та наслідуванням її законів з універсалізмом Бароко та його баченням гармонійного поєднання природи і Бога у духовному розвитку людини [7: 145]. Водночас, його розуміння людини як образу Божого, що спрямовує свої зусилля до джерела усього благочестя – Бога є притаманними рисами християнської філософії. Тому на думку автора, філософська концепція Я. А. Коменського постає не як зіставлення різних елементів обох філософських течій, а як поєднання протилежностей. Саме це є характерною рисою Коменського-філософа, який у своїй теорії спробував поєднати реалізм та християнство.

Розглядаючи пансофічні ідеї чеського педагога, Д. Чижевський відмічає важливе значення його універсалізму для розвитку філософської та педагогічної думки. Пансофічні ідеї чеського педагога знайшли своє продовження у філософських поглядах представників інших філософських напрямків, зокрема вони мали вплив на філософію Ляйбніца, Канта, Рассела, Гуссерля [7: 150]. Водночас, практичний характер його "Пансофії", спрямований на організацію наукової діяльності, створення універсальної мови, методичне об'єднання знань вносить новий погляд на основи педагогічної теорії та шкільної практики. У "Пансофії" чеський педагог прагнув охопити всі нові знання та відкриття в одне ціле, підпорядкувати їх одній системі, а в кінцевій меті прийти до загальної гармонії, усунувши протиріччя між науковим пізнанням та істиною, що закладена у Святому Писанні.

Як зазначає вітчизняний дослідник, чеський педагог, знаходячись під впливом містичної філософії епохи Бароко, формулює думку щодо паралельності пізнання трьох основних категорій пансофії – пізнання Бога, світу, самопізнання [7: 147]. Людині притаманне прагнення до самовдосконалення, мирного співіснування та духовного розвитку. Для досягнення такої гармонії Я. А. Коменський створює систему універсального, комплексного виправлення світу, яке є єдиним для різних народів і різних країн. "Пансофія" Я. А. Коменського носить і реалістичний характер, який проявляється у живому відображенні всіх існуючих речей, і релігійний, оскільки в ній використовується Одрокровення для пізнання речей та підготовки до майбутнього життя.

Український дослідник доходить висновку, що в "Загальній пораді" чеський педагог зумів сформулювати цілком точну концепцію своїх поглядів на цілий світ і на роль людини у цьому світі та у суспільстві. У його розумінні, людина створена для життя у цьому світі, вона прагне всебічного вдосконалення та мирного співіснування, а разом з нею – і суспільство, яке формується з таких людей. Для досягнення таких цілей, Я. А. Коменський створює систему універсального, комплексного виправлення світу та суспільства, яке є єдиним для різних народів і різних країн. Слід відзначити, що у своїй розвідці Д. Чижевський, насамперед, об'єктивно проаналізував філософські погляди Я. А. Коменського крізь призму дослідження становлення його пансофічних ідей, виявив притаманні риси епох Бароко та Ренесансу, що тісно переплелися в "Пансофії" чеського педагога та представив його як видатного слов'янського філософа.

Будучи непересічною особистістю, Д. Чижевський займається й історико-філософськими студіями слов'янських і західноєвропейських народів, передусім німецького. Досліджуючи німецький вплив на духовне життя слов'ян, він вводить в науковий обіг термін "германо-славістика" для дослідження компаративістичних студій інтелектуальної історії обох народів.

До германо-славістичних студій Д. Чижевського слід віднести коменіологічну працю "Коменський і німецькі пієтисти". Аналізуючи основні засади пієтизму, що проявляються у перетворенні життя кожної людини відповідно до ідеалу християнської родини і суспільства загалом через християнське виховання, автор вказує на їхню подібність з теологічними поглядами чеського педагога. Яскравим представником німецького пієтизму був А. Франке, який перейняв багато педагогічних ідей з доробку Я. А. Коменського [7: 154]. Насамперед це стосується тотожності морально-релігійних поглядів щодо мети навчання та виховання, основним ідеалом якого є гармонійне поєднання розумового, морального й релігійного виховання.

Український дослідник зазначає, що серед інших популярних творів чеського педагога у середовищі німецьких пієтистів була його книга "Єдине на потребу". У ній яскраво виражені філософсько-релігійні погляди Я. А. Коменського щодо устрою церкви і її ролі в суспільному житті людини, миротворчі ідеї та ідеї повернення до раннього християнства, що імпонували поглядам пієтистів [7: 155]. У своєму творі чеський педагог звертається до народу, насамперед, до протестантських общин як до суспільної сили, що стане носіями миротворчих ідей. Визначаючи загальні аксіоми та вихідні істини, що базуються на моральних засадах Святого Писання, він

пропонує встановити єдиний правильний спосіб міркувань, що не допускає розходження в думках, а значить і розбрату між людьми.

Дослідження історії філософії слов'янських народів, вивчення спадщини Григорія Сковороди та знахідки праць Я. А. Коменського дали поштовх Д. Чижевському до дослідження літературного аспекту доби Бароко. Зміщуючи акценти у своїх наукових дослідженнях з філософського на літературний аналіз творів слов'янських вчених-філософів, український славіст розширює коло наукових проблем, насамперед стилістичних, мистецтвознавчих та компаративістичних. У його доробку знаходимо й літературознавчу розвідку "Лабіринт світу" Яна Коменського: теми твору та їхні джерела", в якій розкривається поетичний талент чеського педагога.

На думку автора, успіх всіх дидактичних праць Я. А. Коменського полягає не тільки з їх змісті, але і в якості літературної форми, мови та стилю, якими досконало володів чеський педагог і які яскраво проявилися в його ранньому творі "Лабіринт світу і рай серця". Поетично-образна мова твору настільки максимально наближує його до поезії, наскільки це дозволяє прозовий жанр [7: 160]. Наявність у чеській мові особливих словотворів та складних слів, які використовував Я. А. Коменський у своєму творі та особливості форми "Лабіринту світу", за словами автора, ускладнюють працю перекладачів та роблять практично неможливими переклади окремих місць твору.

У своїй статті Д. Чижевський, вказавши на праці своїх сучасників, в яких уже досліджувалася тематика твору, спробував розглянути недосліджені аспекти "Лабіринту світу": різноманітні ідеологічні теми, які переплітаються з головною – паломництвом по світу, що в кінці шляху приводить до спочинку у раю серця. На думку Д. Чижевського, відводячи значну частину твору критиці тогочасного стану науки, в якій існує тільки боротьба наукових шкіл, постійні суперечки вчених, чеський педагог прагнув показати не життєдайну силу тогочасної науки, яка не приносить користь людству, а веде тільки до кровопролиття і міждержавних конфліктів.

Другу частину "Лабіринту світу" повністю присвячено внутрішньому переродженню людини, її поверненню до "храму душі" та церкви. Як відмічає автор, чергування цих тем має на меті показати зв'язок між внутрішнім переродженням та дійсним реформуванням церкви, що базується на основних принципах християнської етики та допоможе знайти вихід з моральної кризи, в якій опинилося тогочасне суспільство [7: 196]. Автор доходить висновку, що основні філософсько-релігійні погляди Я. А. Коменського висловлені в "Лабіринті світу" є зародком його універсальних ідей, які він успішно розвинув у наступних своїх пансофічних працях.

Як зауважує відомий коменіолог Ян Паточка, знахідки Д. Чижевського відіграли важливу роль як для наступних його коменіологічних досліджень, в яких розкривається літературний талент чеського педагога, значення виховання в рамках пансофічних ідей, як для розвитку філософії та педагогіки, так і для інших коменіологів, які, завдяки його знахідкам, можуть по-новому інтерпретувати спадщину Я. А. Коменського [11: 208]. Своїми коменіологічними працями Д. Чижевський прагнув, насамперед, звільнити постать Я. А. Коменського від попередніх позитивістських та марксистсько-ленінських забарвлень, згідно яких Я. А. Коменський був тільки великим педагогом і реформатором шкільної системи освіти. Неупереджене дослідження філософсько-релігійної концепції Я. А. Коменського та визначення її впливу на всю його педагогічну систему, зроблене українським вченим, стало одним з найважливіших чинників несправедливого засудження його праць радянськими коменіологами та невизнанням його внеску у вітчизняну коменіану.

Саме відкриття твору "Загальна порада" Д. Чижевським розкрила Я. А. Коменського не тільки як відомого педагога, але як і одного з визначних філософів свого часу. Педагогічна система Я. А. Коменського набула широкого соціально-філософського контексту, стала частиною його концепції виправлення світу через виправлення людини. У "Загальній пораді" чеський мислитель переосмислив величезний комплекс філософських, педагогічних, психологічних проблем – від загальної концепції людини та соціальної детермінованості освіти через зміст культури і сукупність виховної діяльності знову до людини – і створив самостійну та цілісну систему педагогічної науки нового часу.

Отже, українському досліднику довелося проаналізувати майже всю відому на той час літературу про чеського педагога, щоб кваліфіковано прокоментувати "Загальну пораду", відкрити Я. А. Коменського як визначного філософа, який намагався вибудувати систему універсальної мудрості, яка б базувалася не тільки на теорії, але ще й мала практичну цінність, просвітника, який дає конкретні вказівки щодо реалізації своїх пансофічних планів. Володіючи вражаючими бібліографічними знаннями про Я. А. Коменського, проаналізувавши його праці, знаючи про стан дослідження його творчості у фаховій літературі, Д. Чижевський заслужив звання видатного коменіолога, авторитету в галузі коменіології. Його знахідки дали змогу сучасним науковцям по-новому інтерпретувати педагогічну спадщину Я. А. Коменського, виявити практичні поради щодо реалізації його пансофічних планів. Водночас, українським дослідникам необхідно звернути увагу на

наукову співпрацю Д. Чижевського з іншими зарубіжними коменіологами, насамперед чехословацькими, щоб виявити тенденції його впливу на їхні наступні коменіологічні дослідження та з'ясувати його внесок у розвиток чехословацької коменіологічної науки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Брамбора И. Последний период литературной деятельности Яна Амоса Коменского // Советская педагогика. – 1964. – № 7. – С. 97 – 105.
2. Валявко І. Дмитро Чижевський: античні впливи в українській культурі // Всесвіт. – 1997. – № 8 – 9. – С. 151 – 160.
3. Єржабкова Б. Українці в Празі між двома світовими війнами // Визвольний шлях. – 1990. – № 7 – 8. – С. 860 – 873; С. 993 – 1007.
4. Кортгаазе В. Від Меланхтона до Коменського і Чижевського. – Дрогобич-Київ: Коло, 2005. – 380 с.
5. Лісовий В. Дмитро Іванович Чижевський: онтологія, гносеологія, філософія культури // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 5 – 6. – С. 4 – 18.
6. Мишанич О. Дмитро Чижевський – історик давньої української літератури // Слово і час. – 2003. – № 4. – С. 7 – 14.
7. Чижевський Д. Філософські твори. У 4-ох томах. – Т. III. – Київ: Смолоскип, 2005. – 456 с.
8. Čyževskij D. Foliové vydání vševědného díla Komenského // Archiv pro bádání o životě J. A. Komenského. – Brno, 1937. – Svazek 14. – S. 6 – 11.
9. Čyževskij D. Hallské rukopisy děl J. A. Komenského // Archiv pro bádání o životě J. A. Komenského. – Brno, 1940. – Sešit 15. – S. 85 – 107.
10. Lochman J. M. Comenius as theologian // Acta Comeniana. – 1993. – T. 10. – S. 35 – 47.
11. Patočka J. Nad komeniologickou prací Dmytra Čyževského // Acta Comeniana. – 1957. – № 2. – S. 208 – 210.
12. Patočka J. Některé z dnešních úkolů bádání o Komenském. // Acta Comeniana. – 1957. – № 1. – S. 18 – 25.

Матеріал надійшов до редакції 24.02. 2009 р.

Лучкевич В. В. Дмитрий Чижевский – исследователь неизвестного педагогического наследия Я. А. Коменского.

Статью посвящено исследованию комениологических студий украинского эмигранта Д. Чижевского, которые имели влияние на формирование новых направлений в исследовании наследия Я. А. Коменского. В статье проанализированы основные комениологические работы Д. Чижевского, раскрыты педагогические и философские взгляды Я. А. Коменского согласно открытиям украинского слависта, выявлен его вклад в развитие отечественной коменианы.

Luchkevych V. V. Dmytro Chyzhevsky – J. A. Komensky's Unknown Pedagogic Inheritance's Researcher.

The article is devoted to the research of Ukrainian emigrant's komeniological studies which have influence on the formation of new aspects in the research of J. A. Komensky's heritage. The main D. Chyzhevsky's komeniological works have been analyzed, J. A. Komensky's philosophic and pedagogic ideas have been revealed according to Ukrainian slavist's discovery and his great importance for the development of komeniological studies in Ukraine has been shown in the article.